

Rijkswaterstaat
Ministerie van Infrastructuur en Waterstaat

HERITAGE-BASED SOLUTIONS

AAN DE SLAG MET **CULTUREEL ERFGOED** EN
CULTUURHISTORISCH LANDSCHAP IN PROJECTEN
EEN INSPIRATIEBOEKJE VOOR **KLIMAATADAPTATIE**

Marguérite van der Spek
Landelijke trainee Rijkswaterstaat

Rijkswaterstaat
Afdeling Ruimte Economie en Mirt (WVL)
Team Cultuurhistorie, Archeologie en Landschap (CAL)

Juni 2024

HERITAGE-BASED SOLUTIONS

Heritage-based solutions zijn oplossingsrichtingen voor een klimaatopgave waarbij de cultuurhistorische identiteit van het gebied centraal staat. Het desbetreffende projectdoel wordt erfgoedinclusief benaderd met aandacht voor het gebieds- en streekeigene van de projectlocatie. Heritage-based solutions zijn van meerwaarde voor project, proces en leefomgeving. Voor deze aanpak is meer dan een technische invalshoek nodig: het vergt een andere manier van denken. Vijf concrete projecten illustreren deze innovatieve aanpak.

DE BELANGRIJKSTE CONCLUSIES

Heritage-based solutions hebben een grote meerwaarde voor het projectresultaat (PR).

- Ze zijn een kennisbron voor de principes die je kunt toepassen voor klimaatadaptatie. Denk aan water- en bodem sturend en nature-based solutions.
- Ze stimuleren samenwerking wat kan leiden tot het ontdekken van aanvullende financiële mogelijkheden zoals subsidies.

Heritage-based solutions dragen uiteindelijk bij aan een effectiever en efficiënter projectproces (PP).

- Ze inspireren in de beginfase van het project tot het ontdekken van meekoppelkansen.
- Ze leiden tot meer draagvlak voor het project vanuit omwonenden en uiteenlopende partijen in het gebied.
- Door in de beginfase van een project grondig te kijken naar heritage-based solutions, komt het project in latere projectfasen tot een versnelling.
- Ze verbinden verschillende en botsende partijen in het gebied doordat ze de nadruk leggen op gedeelde identiteit.

Heritage-based solutions dragen in grote mate bij aan de kwaliteit van de leefomgeving (WLO).

- Het is een manier om invulling te geven aan ruimtelijke kwaliteit wat zich uit in een betere zichtbaarheid van de identiteit van het gebied.
- Ze creëren op tal van manieren maatschappelijke waarde. Het project geeft iets terug aan de omgeving en haar inwoners.

EEN INSPIRATIEBOEKJE

ACHTERGROND VAN HET ONDERZOEK

Aanleiding

Nederland heeft al eeuwenlang ervaring met het zich aanpassen aan een veranderende omgeving. Nederlanders bouwden gemalen, dammen, molens en polders om het watersysteem naar hun hand te zetten. Veel van deze bouw- en waterwerken behoren nu tot ons cultureel erfgoed. Cultureel erfgoed als onderdeel van de fysieke leefomgeving bestaat uit monumenten, archeologische monumenten, stads- en dorpsgezichten, cultuurlandschap en roerend of immaterieel erfgoed. In de praktijk zien we dat organisaties zoals waterschappen cultureel erfgoed benutten, bijvoorbeeld bij het vinden van oplossingen voor klimaatadaptatie. Kan Rijkswaterstaat hieruit lessen trekken? Bijvoorbeeld in het kader van duurzame gebiedsontwikkeling?

Onderzoek

Aan de hand van vijf projectcasussen wordt antwoord gegeven op de vraag hoe Rijkswaterstaat cultureel erfgoed kan benutten bij klimaatadaptatie. Er is onderzoek gedaan naar het projectproces van klimaatadaptatieprojecten waarin cultureel erfgoed een belangrijke rol speelt. Voor het onderzoek zijn locatiebezoeken gedaan, interviews met projectleiders, omgevingsmanagers, adviseurs en experts vanuit de RCE en Erfgoed Deal. Daarbij is gekeken naar de opgave, de omgevingscontext en de meerwaarde van erfgoed voor het projectresultaat. Het gaat om projecten verspreid over Nederland die al zijn uitgevoerd of nog in de plan- of uitvoeringsfase zijn.

Leeswijzer

Dit boekje begint met een samenvatting van de resultaten. Vervolgens worden de vijf projectcasussen verder toegelicht. Aan de hand van quotes van geïnterviewden worden tips meegegeven.

Inspiratie voor klimaatadaptatie

Dit boekje is bedoeld om iedereen die werkt aan klimaatadaptatie in gebiedsopgaven te inspireren om goed onderzoek te doen naar het 'DNA van een gebied'. Breng het gebied- en streekeigene met bijbehorende culturele erfgoed in beeld. Kijk ook naar de invloed van het water- en bodemsysteem en de invloed van vroegere bewoners op het water en het landschap.

RESULTATEN

ERFGOED ALS BASIS VOOR DRAAGVLAK EN PROJECTVERSNELLER (PP)

Nieuwe Waterwerken Zoutkamp

- Door het meenemen van erfgoed in combinatie met alle meekoppelkansen in Zoutkamp ontstond veel draagvlak vanuit de omgeving.

Ruimte voor de Rivier - Munnikenland

- Het meenemen van ruimtelijke kwaliteit waaronder cultureel erfgoed en cultuurhistorisch landschap leidt tot draagvlak van omwonenden en uiteindelijk een versnelling van het project.
- Door in het begin van een project grondig onderzoek te doen naar het projectgebied en ruimtelijke kwaliteit wordt het ontwerp gegrond in de omgeving en rijker. Alle maatregelen vallen dan goed op hun plek.

ERFGOED ALS INSPIRATIEBRON VOOR RUIMTELIJKE KWALITEIT (PP / WLO)

Nieuwe Waterwerken Zoutkamp

- De historische sluisen waren een belangrijke inspiratiebron voor het beeldkwaliteitsplan. Het plan helpt een projectbureau en de aannemer omdat er duidelijke kaders zijn waarop men kan terugvallen.

Ruimte voor de Rivier - Munnikenland

- Door ruimtelijke kwaliteit waaronder cultureel erfgoed en cultuurhistorie naast de oorspronkelijke opgave als projectdoelstelling mee te nemen, creëert het projectresultaat maatschappelijke waarde.

Nieuw Drassig Land - Polder Nijbroek

- Door eerst een gebiedsbiografie te maken waarin samen met inwoners is gekeken naar de historie en het 'DNA van het gebied', ontstaat een breed gedragen document dat richting geeft bij projecten.

ERFGOED ALS KOSTENBESPARING EN FINANCIËLE KANS (PP / WLO)

Nieuwe Waterwerken Zoutkamp

- Door niet alleen te kijken naar de technische opgave, maar actief te zoeken naar meekoppelkansen in het projectgebied zoals het behoud van erfgoed, verkeersveiligheid of recreatie, kan je verschillende subsidies aanvragen en uiteenlopende opgaven in één gebied tegelijkertijd oppakken.

Polder Blokhoven en de Hollandse Waterlinie

- Door verschillende meekoppelkansen te maken, werd het mogelijk om extra financiering te vinden voor recreatie, natuur en landschap.

ERFGOED ALS VERBINDER TUSSEN VERSCHILLENDE PARTIJEN (PP)

Nieuw Drassig Land - Polder Nijbroek

- Gebruik cultureel erfgoed en historie als politiek neutraal middel om verschillende partijen te verbinden.

ERFGOED ALS TECHNISCHE OPLOSSING (PR)

Nieuwe Waterwerken Zoutkamp

- Door de oorspronkelijke locatie van de sluis opnieuw te gebruiken, kon ook de historische zeedijk weer opnieuw worden ingezet.

Polder Blokhoven en de Hollandse Waterlinie

- De Nieuwe Hollandse Waterlinie geeft aanwijzingen welke gebieden in Nederland van nature laag liggen. De waterlinie is een kennisbron voor het principe van water- en bodem sturend en kan worden gebruikt om potentiële waterbergingsgebieden in kaart te brengen.

Nieuw Drassig Land - Polder Nijbroek

- Breng het oorspronkelijke natuur-, water- en bodemsysteem in kaart. Gebruik deze informatie als technische en inspirerende oplossingsrichting bij klimaatadaptatie.

Dijkversterking Tiel-Waardenburg

- Door vooraf cultuurhistorische waarden vast te stellen, kom je er in een project achter waarom in het verleden een bepaalde aanpak is gekozen en welke gevolgen dit heeft voor de keuzes die in het project moeten worden gemaakt.
- Zowel historische kaarten als bestaande landschappelijke structuren geven inzicht in de ontwikkelingen van een gebied en de wijze waarom men vroeger water- en bodemsturend te werk ging. Inzicht in het verleden kan een kennisbron zijn voor nature-based-solutions.

ERFGOED ALS IDENTITEIT VAN HET GEBIED (WLO)

Polder Blokhoven en de Hollandse Waterlinie

- Door erfgoed als inspiratiebron mee te nemen in een project, wordt het unieke 'DNA van een gebied' opnieuw zichtbaar.

Dijkversterking Tiel-Waardenburg

- De veranderingen in het water- en bodemsysteem van een gebied worden inzichtelijk door het verleden ervan in kaart te brengen. Deze informatie kan worden benut in de gebiedsanalyse.

AANBEVELINGEN VOOR RIJKSWATERSTAAT

Bedenk bij ieder project welke missie en taken Rijkswaterstaat heeft: werkt Rijkswaterstaat alléén aan bereikbaarheid en veiligheid, of is de organisatie een belangrijke speler in de leefomgeving?

Door in de beginfase van een opgave de kennis van het projectgebied op orde te hebben, kunnen de juiste maatregelen op de juiste plek worden genomen.

Het is belangrijk om in het begin van een project al onderzoek te doen naar het gebied en de juiste partijen in te schakelen. Niet elk landschapsbureau heeft voldoende kennis van cultureel erfgoed en cultuurhistorisch landschap.

Erfgoedkennis op peil te brengen in de regionale dienstonderdelen van Rijkswaterstaat draagt bij aan het tijds herkennen van de meerwaarde van cultureel erfgoed.

Veel cultureel erfgoed in Nederland komt voort uit onze historische omgang met water. Organisaties die watergerelateerde objecten beheren, zijn eigenlijk rentmeester van dat stukje Nederlands erfgoed.

Het is een veelvoorkomend misverstand dat bij projecten niks mag worden veranderd aan cultureel erfgoed. Het kan juist worden behouden door het opnieuw een functie te geven. De erfgoedexperts van WV en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed kunnen hierin adviseren.

1. NIEUWE WATERWERKEN ZOUTKAMP

In Zoutkamp werken het Waterschap Noorderzijlvest, de provincie Groningen en de gemeente Het Hogeland samen aan waterveiligheid. Bijzonder is dat het waterschap deze opgave beschouwd als erfgoed-inclusieve gebiedsopgave.

Opgave

Verhoging gemaalcapaciteit, versterking regionale kering

Locatie

Zoutkamp, Groningen

Planning

Uitvoering gestart maart 2023, oplevering 2026

Samenwerking

Waterschap Noorderzijlvest, de provincie Groningen
Gemeente Het Hogeland, ErfgoedDeal, Waddenfonds

Erfgoedmeerwaarde

Draagvlak, projectversneller, verbinding tussen verschillende partijen, financiële kans

Zoutkamp was oorspronkelijk een vissersdorp aan het Lauwerszeengebied met een zeedijk. Vooraan ligt de Hunsingosluis en het Hunsingokanaal. Verderop ligt de Reitdiepsluis. Inmiddels is de uitvoering gestart. Bron: Waterschap Noorderzijlvest

OPGAVE

In 2016 hebben Waterschap Noorderzijlvest en de Provincie Groningen de 'Droge voeten studie' uitgevoerd. Hieruit bleek dat het stroomgebied van waterschap Noorderzijlvest onvoldoende klimaat robuust is in aanloop naar 2050. Daarom zijn er verschillende maatregelen nodig voor waterveiligheid en het tegengaan van bodemdaling.

In eerste instantie ging het om een wateropgave. In de verkenningsfase is ook gekeken naar de wensen vanuit de omgeving. Hieruit bleek dat gemeente Het Hogeland en de inwoners van Zoutkamp verschillende wensen hadden op het gebied van recreatie, verkeersveiligheid en erfgoedbehoud. Uiteindelijk is gekozen om alle deelopgaven te koppelen binnen één gezamenlijk project: Nieuwe Waterwerken Zoutkamp.

Naast de rijksmonumentale Hunsingosluis (1858) wordt een nieuw gemaal gebouwd. De historische sluis wordt gerestaureerd en omgebouwd tot schutsluis. Over de Reitdiepsluis (1877) komt een fietsbrug. De oude zeedijk krijgt haar waterkerende functie terug en de historische Muraltdijkbekleding wordt gerestaureerd. Er komen aanmeervoorzieningen in het Hunsingokanaal.

Een kaart van Zoutkamp (ca. 1820) met daarop de zeedijk en sluisen. Bron: Zoutkamp.net

Naast de rijksmonumentale Hunsingosluys wordt een nieuw gemaal gebouwd (2023). Bron: Waterschap Noorderzijlvest

De rijksmonumentale Hunsingosluys verkeert in een slechte staat. Binnen het project Nieuwe Waterwerken Zoutkamp wordt de sluis gerestaureerd. Bron: CRUX bv.

Ontwerp van de Hunsingosluys met het nieuwe gemaal. De keuze viel op een horizontale pomp zodat het nieuwe gemaal in zicht niet hoger is dan de historische sluis. Bron: Waterschap Noorderzijlvest

GEBIEDSCONTEXT

Zoutkamp was oorspronkelijk een vissersdorp aan het Lauwerszeegebied met een zeedijk. Bij vloed gingen de vloeddeuren van de Reitdiepsluys en de Hunsingosluit dicht.

Na de watersnoodramp van 1953 werd het Lauwerszee afgedamd. De vissersgemeenschap van Zoutkamp werden hierdoor afgesneden van de zee. De vissershaven moest worden verplaatst naar Lauwersoog. De dijk en de historische zeesluizen verloren hun functie. Verderop in Zoutkamp werd het nieuwe gemaal H.D. Louwes gebouwd. Voor de werking van dit nieuwe gemaal is het noodzakelijk om een stalen schuif in de vaarweg te plaatsen zodat de vaarweg is afgesloten en water naar het Lauwersmeer kan worden gepompt. Daardoor kan de recreatievaart niet verder varen.

“ OMDAT WE DE OORSPRONKELIJKE LOCATIE VAN DE SLUIS KOZEN VOOR HET NIEUWE GEMAAL, KONDEN WE OOK DE OUDE ZEEDIJK OPNIEUW ALS DIJK INZETTEN.

Kortom, de indamming van het Lauwersmeer heeft grote gevolgen gehad voor de bewoners, de vissersgemeenschap en de economische bedrijvigheid in Zoutkamp. Dankzij de verschillende maatregelen binnen het project Nieuwe Waterwerken Zoutkamp wordt het gebied in lijn met de klimaatdoelen van 2050 klimaatbestendig. Zoutkamp krijgt tegelijkertijd haar identiteit als vissersgemeenschap terug dankzij de restauratie van verschillende monumenten en landschapsstructuren die de historie en vroegere visserij zichtbaar maken. Zoutkamp wordt daarmee ook recreatief.

“ BIJ DIE FINANCIËLE HAALBAARHEID IS GEKEKEN OF DE DOELEN AANSLUITEN BIJ BEPAALDE SUBSIDIEPARTIJEN.

MEERWAARDE VAN ERFGOED

Opvallend aan het project is de keuze om bestaande monumenten en landschappelijke structuren opnieuw te benutten in plaats van opnieuw dijken en sluisen te bouwen. Het projectteam heeft bewust gekozen om in het begin contact te leggen met de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) omdat er bouwkundig ingegrepen moest worden in het monument. Door de RCE vroegtijdig te betrekken in het technisch ontwerpproces kon worden voorkomen dat het ontwerp in een latere projectfase een negatief advies vanuit de RCE zou krijgen. Zo is gekozen voor een horizontale pomp zodat het gemaal niet boven de sluis uitsteekt. Dit was een belangrijke eis vanuit de RCE die aan de voorkant van het proces is meegenomen.

“ WE HEBBEN NIL BEZWAREN EN ZIENWIJZEN BINNEN GEKREGEN TEN AANZIEN VAN ONZE HOOFDVERGUNNINGEN.

In plaats van afzonderlijk te werken aan de eigen opgaven, is gekozen om verschillende opgaven van waterschap, gemeente en provincie te koppelen in het project Nieuwe Waterwerken Zoutkamp. Hierdoor konden partijen uiteenlopende subsidies aanvragen voor erfgoed, recreatie en leefomgeving. Vanuit de ErfgoedDeal kwam subsidie beschikbaar omdat het waterschap koos voor een aanpak waarin de historische sluisen en oude dijk opnieuw een functie kregen en worden behouden. Vanuit het Waddenfonds kwam subsidie beschikbaar voor recreatie.

“ OMDAT HET NU EEN TOTAAL PLAATJE IS, WILLEN PARTIJEN FINANCIËEL BIJDRAGEN. DAARNAAST KRIJG JE RICHTING DE GEMEENSCHAP MEER DRAAGVLAK.

Door erfgoedbehoud mee te nemen in de waterveiligheidopgave van het waterschap, kregen monumenten weer een waterfunctie. Door het gemaal naast de Hunsingosluis te bouwen en de oude dijk weer een functie te geven, wordt een stukje identiteit van Zoutkamp teruggebracht.

LESSEN UIT DEZE CASUS

- Focus niet alleen op de eigen wateropgave, maar kijk in de omgeving welke opgaven andere partijen hebben. Door verschillende projecten gezamenlijk te bundelen als één opgave wordt afstemming en samenwerking mogelijk, ontstaan er financiële kansen en worden verschillende gebiedsopgaven tegelijkertijd aangepakt.
- Doorgrond in de verkenningsfase het gebied en haar bewoners. Wat is het DNA van het gebied? Wat is gebied- en streekeigen en waar zijn bewoners trots op?
- Onderzoek of bestaande monumenten en landschapsstructuren opnieuw kunnen worden benut. Bouw niet alles nieuw, maar maak op duurzame wijze gebruik van hetgeen op de projectlocatie aanwezig is en karakteristiek is voor het gebied.

“ MENSEN HEBBEN ALTIJD HET BEELD DAT JE ALLEEN NAAR EEN MONUMENT MAG KIJKEN EN ER NIET MAG AANKOMEN. MAAR IN ZOUTKAMP GEBEURT VAN ALLES AAN HET RIJKSMONUMENT EN HET MAG ALLEMAAL MEDE DANKZIJ HET EXPERTTEAM.

Geïnterviewd

Mark Pietsrsen | Projectmanager Nieuwe Waterwerken Zoutkamp
Eddi Ottens | Omgevingsmanager Nieuwe Waterwerken Zoutkamp

2.POLDER BLOKHOVEN EN DE NIEUWE HOLLANDSE WATERLINIE

In polder Blokhoven is niet gekozen voor het verhogen van de gemaalcapaciteit, maar om een inundatiegebied van de Nieuwe Hollandse Waterlinie opnieuw in te zetten. UNESCO-werelderfgoed wordt daarmee ingezet voor klimaatdoelen.

Opgave

Wateroverlast, recreatie

Locatie

Schalkwijk, Utrecht

Planning

Uitvoering afgerond in 2017

Samenwerking

Hoogheemraadschap De Stichtse Rijnlanden, gemeente Houten,

Linieland/de Hollandse Waterlinie

Erfgoedmeerwaarde

Technische oplossing, financiële kans, identiteit van het gebied

Luchtfoto van het nieuwe inundatieveld in Polder Blokhoven. De historische kavelpatronen meegenomen in het ontwerp. Bron: Forten.nl

OPGAVE

Aanleiding voor dit project in Schalkwijk was het risico op wateroverlast door extreme neerslag. Eerst is gekeken naar de mogelijkheid om de capaciteit van het gemaal te verhogen. Er zou dan meer water kunnen worden weggepompt. Een nadeel is dat het overtollige water dan verderop in het gebied komt en het probleem zich verplaatst. Daarom is gekozen om de waterbergingscapaciteit van het gebied te verhogen door de aanleg van een inundatieveld. Oorspronkelijk was de locatie van het inundatieveld onderdeel van de historische Nieuwe Hollandse Waterlinie. Daarmee wordt de historische functie van het gebied opnieuw ingezet als waterbergingsgebied.

Een kaart van de Nieuwe Hollandse Waterlinie met onderin vermelding van 'Blokhoven'.

Bron: Hoogheemraadschap De Stichtse Rijnlanden

Naast een waterbergende functie is het inundatieveld ingericht als natuurgebied. Het gebied is ook toegankelijk voor wandelaars. Bron: Hoogheemraadschap De Stichtse Rijnlanden

Het ontwerp voor Polder Blokhoven. In het ontwerp worden ook recreatieve elementen getoond zoals wandelpaden, kunstwerken, bruggetjes en uitkijkpunten. Bron: Hoogheemraadschap De Stichtse Rijnlanden.

GEBIEDSCONTEXT

Polder Blokhoven ligt in het gebied van de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Deze linie is een verdedigingslinie van ruim 85 kilometer lang en loopt van Muiden tot de Biesbosch. Het is een watermanagementsysteem dat onder water kan worden gezet zodra vijandige legers naderen. Kenmerkend voor het linielandschap zijn de militaire forten en bouwwerken, inundatiekanalen, sluisen, dijken, kazematten en open schootsvelden. Sinds 2021 is de Nieuwe Hollandse Waterlinie UNESCO werelderfgoed.

Het opnieuw gebruiken van het inundatieveld als waterbergingsgebied maakt de historische werking van de Nieuwe Hollandse Waterlinie opnieuw zichtbaar. De historische kavelstructuren zijn meegenomen in het ontwerp.

“ VOOR WATERLINIE-ERFGOED IS HET HEEL INTERESSANT OM HET BEELDEND TE KUNNEN MAKEN: DUS DIE KRACHT VAN HET WATER!

Daarnaast is in afstemming met de gemeente en organisatie Linieland/de Hollandse Waterlinie gekozen om het gebied recreatief in te richten. Het gebied is toegankelijk voor wandelaars, er is een trekpontje en er staan informatieborden.

Tot slot is het inundatieveld ingericht als natuurgebied. Zolang er geen sprake is van wateroverlast wordt de polder niet geïnundeerd tijdens het broedseizoen. Dit was een belangrijke wens vanuit ecologisch oogpunt.

MEERWAARDE VAN ERFGOED

Als technische oplossing is gekozen om de gemaalcapaciteit niet te verhogen, maar om een inundatieveld aan te leggen. Daarmee wordt een water- en bodemsturende keuze gemaakt die logischerwijs herleidbaar is naar de historische functie van het gebied als waterberging in het kader van een militair verdedigingssysteem.

“ EEN VIERKANTE BAK IS HET MEEST GOEDKOOP EN FUNCTIONEEL, MAAR LANDSCHAPPELIJK, CULTUURHISTORISCH EN MAATSCHAPPELIJK NIET HAALBAAR. EEN GOEDE AFSTEMMING IS RANDVOORWOORDELIJK VOOR DE REALISATIE.

Door verschillende meekoppelkansen te maken werd het mogelijk om extra financiering te vinden voor recreatie, natuur en landschap.

“ DOOR MET ANDERE PARTIJEN SAMEN TE WERKEN, KOMEN ER ANDERE GELDSTROMEN BIJ DIE HET INTERESSANT MAKEN OM ER NOG IETS MOOIERS VAN TE MAKEN.

Polder Blokhoven is door de verschillende meekoppelkansen meer dan een waterveiligheidsopgave. Het projectresultaat levert meerwaarde voor de omgeving in de vorm van recreatie en natuur en benadrukt de identiteit van het gebied als onderdeel van de Nieuwe Hollandse Waterlinie.

LESSEN UIT DEZE CASUS

- De Nieuwe Hollandse Waterlinie geeft aan welke gebieden in Nederland van nature laag liggen. De waterlinie is een kennisbron voor het principe van water- en bodem sturend en kan worden gebruikt om potentiële waterbergingsgebieden in kaart te brengen.
- Focus niet alleen op de eigen wateropgave, maar kijk hoe een gebied op verschillende manieren kan worden benut. Denk aan recreatie en natuur en toegankelijkheid voor omwonenden.
- Door erfgoed als inspiratiebron mee te nemen in een project, wordt de eigenheid - 'het unieke DNA' - van een gebied opnieuw zichtbaar.
- Door verschillende meekoppelkansen te maken werd het mogelijk om extra financiering te vinden voor recreatie, natuur en landschap.

Geïnterviewd

Arjan Koerhuis | Projectbeheerder Hoogheemraadschap De Stichtse Rijnlanden

3. NIEUW DRASSIG LAND POLDER NIJBROEK

In Polder Nijbroek werken waterschap en gemeente aan een toekomstbestendig watersysteem. Bijzonder is dat het 'DNA' van de historische polder centraal staat in alle deelprojecten.

Opgave
Klimaatbestendig watersysteem en landschap

Locatie
Nijbroek, Gelderland

Planning
Verschillende deelprojecten in planfase en uitvoering

Samenwerking
Waterschap Vallei en Veluwe, Gemeente Voorst
Provincie Gelderland, co-creatief ontwerp bureau Open Kaart,
Erfgoed Deal, Agrarische natuurvereniging Veluwelijsselzoom, het
Recreatieve netwerk Veluwe

Erfgoedmeerwaarde
Technische oplossingsrichting, verbindt tussen verschillende partijen, draakvlak in de omgeving

OPGAVE

De aanleiding voor het project was de klimaatopgave van het waterschap. Het elektrische gemaal was aan onderhoud toe en de capaciteit moest worden verhoogd ter voorbereiding op extreme droogte en neerslag. Het gemaal Terwolde (1918) zou worden gesloopt. De gemeente wilde de sloop echter voorkomen. Daarnaast had de gemeente samen met erfgoedexperts en inwoners van Nijbroek in 2018 al een visie voor Polder Nijbroek gemaakt.

Uiteindelijk is gekozen om alle opgaven te combineren binnen project Nieuw Drassig Land. Het waterschap werkt toe naar een slim data-gestuurd peilbeheer met aandacht voor weersextremen. Het elektrische gemaal wordt toekomstbestendig gemaakt. Het naastgelegen stoomgemaal wordt gerestaureerd en herbestedemd tot ciderij. Drie stuwen buiten polder Nijbroek worden aangepast zodat ze voldoen aan nieuwe eisen om waterberging mogelijk te maken in het gebied. De historische bruggetjes en gemetselde duikers worden gerestaureerd. Er komen 'klimaatmantels' die waterberging mogelijk maken langs de weteringen. Met deze mantels wordt tegelijkertijd het oorspronkelijke slingerende karakter van de weteringen herstelt. Op basis van historische kaarten van Nijbroek worden opnieuw rabattenbosjes geplant. Deze klimaatbosjes bieden ruimte om water te bergen en dragen bij aan biodiversiteit.

De polder Nijbroek werd begin 14e eeuw aangelegd en is daarmee een van onze oudste polders. De gemeenschap was vroeger autonoom en is nog altijd actief en betrokken. Bron: Gemeente Voorst

De toekomstvisie voor Polder Nijbroek met daarop de oplossingsrichtingen. Deze geven richting aan alle deelprojecten. Bron: Water in Polder Nijbroek & Open Kaart

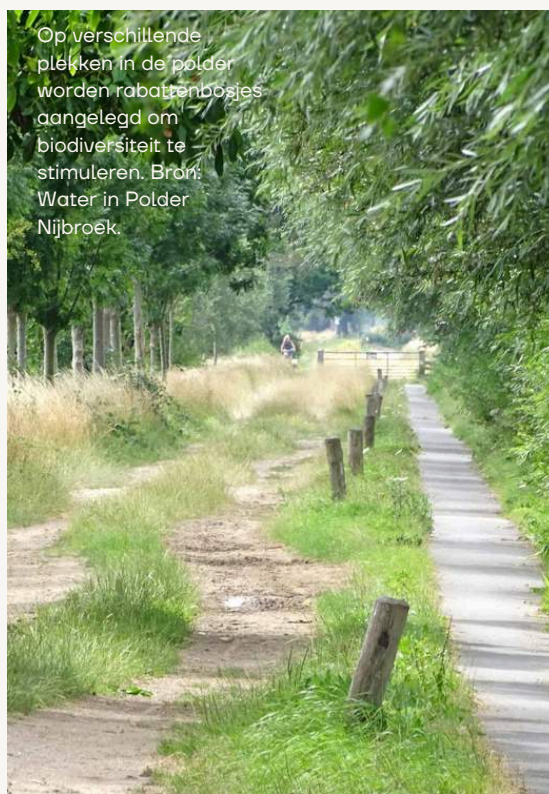

Het elektrische gemaal wordt in capaciteit verhoogd. Het naastgelegen voormalig stoomgemaal Terwolde wordt herbestemd tot lokale cidemakerij. Bron: Provincie Gelderland.

Drie stuwen rondom de polder worden aangepast zodat meer water kan worden geborgen. Verschillende historische bruggetjes met oud metselwerk worden gerestaureerd. Bron: Water in Polder Nijbroek.

Op verschillende plekken in de polder worden rabattenbosjes aangelegd om biodiversiteit te stimuleren. Bron: Water in Polder Nijbroek.

GEBIEDSCONTEXT

Nijbroek betekent 'Nieuw drassig land' en was oorspronkelijk een nat deel van de omgeving. Begin 14e eeuw is het gebied ingepolderd. Daarmee is het een middeleeuwse polder waarvan de kavelstructuur nog zichtbaar is. De gemeenschap van Polder Nijbroek was vroeger autonoom met een zelfstandig waterbeheer, bestuur en rechtspraak. Dat 'DNA van de gemeenschap' is nog steeds zichtbaar: inwoners zijn actief betrokken en regelen veel samen.

In 2018 is een visie voor Polder Nijbroek geschreven samen met inwoners en gemeente; onder begeleiding van co-creatief ontwerp bureau Open Kaart en met medewerking van erfgoedexperts. Deze visie, met gedeelde waarden, bood aanknopingspunten voor nieuwe opgaven, zoals de noodzakelijk aanpak van het gemaal. De gemeente wilde voorkomen dat het waterschap het historische gemaal zou afbreken. Het gemaal had echter geen monumentale status. Samen met de Erfgoed Deal en het waterschap is afgestemd dat het gemaal een erfgoedwaarde had en moest worden behouden. Daarnaast zijn afspraken gemaakt voor het beheer en onderhoud.

“ DOORDAT JE EERDER AL EEN VISIE HEBT GESCHREVEN MET AANDACHT VOOR HET DNA VAN DE POLDER, HEB JE ALTIJD EEN GEDEELD VERHAAL EN EEN AANKNOPINGSPUNT OM MET ELKAAR TE PRATEN.

Er lag dus al een visie voor Polder Nijbroek met een toekomstbeeld voor de polder rond thema's zoals ruimte, landschap, biodiversiteit en sociale aspecten. Om deze thema's concreet handen en voeten te geven, hebben inwoners zelf een gebiedscoöperatie opgericht. De coöperatie is nu één van de partners in het gebied, ook in de zoektocht naar klimaatadaptieve maatregelen. Op basis van verschillende bijeenkomsten zijn negen oplossingen geformuleerd en verder uitgewerkt als deelprojecten en maatregelen.

Ieder deelproject heeft een eigenaar en planning. Sommige deelprojecten zijn in de planfase, terwijl andere worden uitgevoerd zoals het gemaal.

MEERWAARDE VAN ERFGOED

Doordat er al een gedeelde toekomstvisie bestond met aandacht voor het 'DNA van Polder Nijbroek', was er een aanknopingspunt voor partijen om samen te werken en een gedragen toekomstbeeld voor het gebied. Die gedeelde identiteit in de vorm van erfgoed en historie zijn politiek neutraal. Het heeft een verbindende kracht voor samenwerking tussen partijen met verschillende belangen.

“ **ERFGOED IS EEN KRACHTIGE BASIS DIE VRIJ POLITIEK NEUTRAAL IS. ERFGOED IS EEN RODE DRAAD, EEN BINDMIDDEL WAAROP JE MET VERSCHILLENDE PARTIJEN KAN SAMENWERKEN.**

De sleutel tot succes is het telkens koppelen van verschillende opgaven en initiatieven in één project met een gedeeld verhaal. Ieder initiatief is dus niet een los uitgewerkt plan, maar is een bouwsteen binnen het toekomstbeeld voor Polder Nijbroek waarin het erfgoed en het DNA van de polder het uitgangspunt zijn. Zo legt de gemeente bijvoorbeeld de eerdergenoemde klimaatmantels en rabattenbosjes aan, maar wordt ook samengewerkt met boeren om elders stukjes bos in te richten.

Door verschillende opgaven te combineren kon ondersteuning in de vorm van experts en subsidies worden geregeld. De steun vanuit de Erfgoed Deal was een aanjager om het verhaal voor Polder Nijbroek te kunnen verantwoorden bij het waterschap. Andersom kon het waterschap binnen het verhaal werken aan de Europese richtlijnen voor waterkwaliteit (KRW-maatregelen) zonder hiervoor overal grond te hoeven aankopen.

Het oorspronkelijke watersysteem van Polder Nijbroek werd onderzocht op basis van historische kaarten van Polder Nijbroek en ervaringen van inwoners rond water en de bodem. Daaruit ontstond een beeld van de oude slingeringen van de Weteringen. Deze structuren worden opnieuw benut.

“ **DIE OUDE SLINGERINGEN VAN DE WETERINGEN ZIJN NU WEER AANLEIDING VOOR DE KLIMAATMANTELS DIE WE GAAN AANLEGGEN VOOR WATERBERGING. HET WORDEN NATUURVRIENDELIJKE OEVERS.**

LESSEN UIT DEZE CASUS

- Combineer verschillende projecten vanuit een vooraf - breed gedragen - toekomstbeeld van het gebied met aandacht voor de identiteit en historie van het landschap en haar gemeenschap.
- Koppel lokale initiatieven aan maatschappelijke opgaven, zodat elk initiatief bijdraagt aan het grotere geheel.
- Gebruik cultureel erfgoed en historie als politiek neutraal middel om verschillende partijen te verbinden.
- Breng het oorspronkelijke water en bodemsysteem in kaart en gebruik deze informatie als technische oplossingsrichting en inspiratiebron bij klimaatadaptatie.

Geïnterviewd

Paulien Dekker-Klein Overmeen – Regisseur gebiedsontwikkeling gemeente Voorst
Hanneke Stenfert – Medeoprichter co-creatief ontwerp bureau Open Kaart (begeleiding Erfgoed Deal project)

4. DIJKVERSTERKING TIEL-WAARDENBURG

Tussen Tiel en Waardenburg wordt de dijk versterkt. Bijzonder aan het project is dat de dijk goed moet worden ingepast in het gebied vol bijzondere omgevingswaarden.

Opgave

Dijkversterking voor waterveiligheid

Locatie

Tussen Tiel en Waardenburg, Gelderland.

Planning

Ontwerpfase 2021, uitvoering 2023-2026.

Samenwerking

Waterschap Rivierenland, Rijkswaterstaat en HWBP

Erfgoedmeerwaarde

Technische oplossing, ruimtelijke kwaliteit, identiteit van het gebied

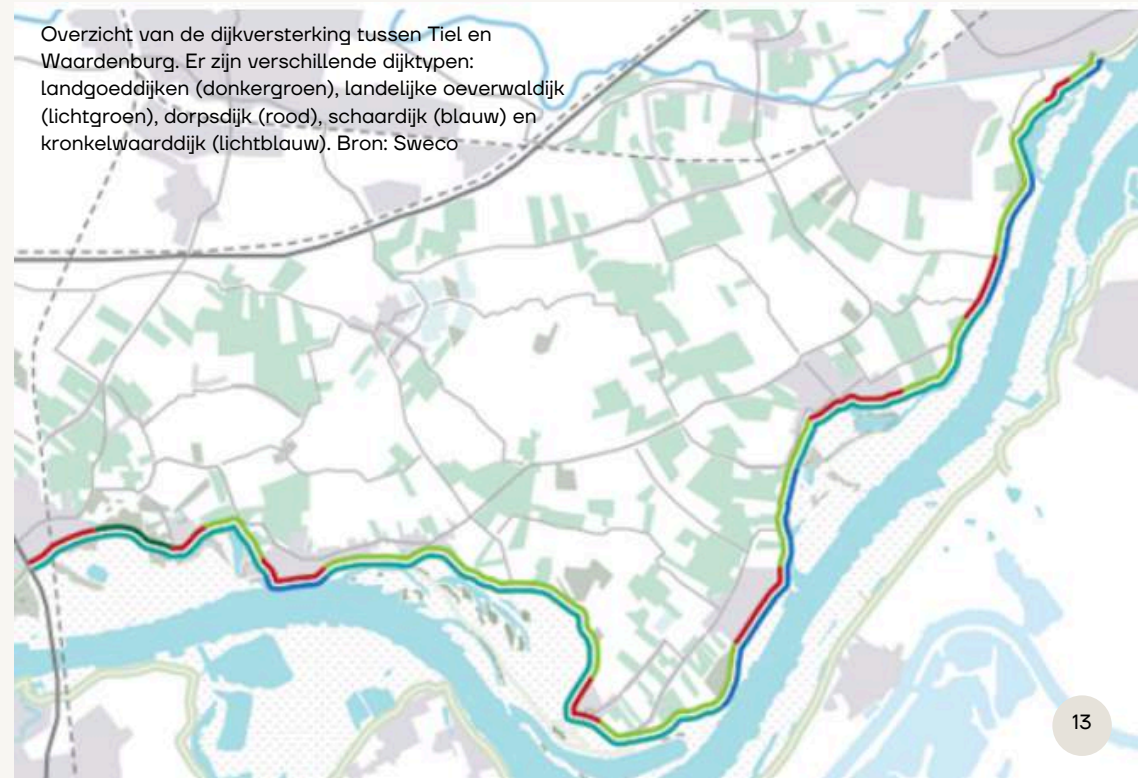
De Waalbanddijk bij Varik. De dijkversterking moet worden ingepast in een gebied met erfgoed dat grenst aan Natura 2000-gebied. De dijk grenst vaak ook aan de gebouwde omgeving. Bron: foto Jan Bouwhuis

OPGAVE

Het dijktraject tussen Tiel-West en Waardenburg voldoet niet meer aan de waterveiligheidsnormen. Na het hoogwater van 1995 is de dijk snel, maar smal verhoogd. Om te voldoen aan de huidige normen en daarmee ook klimaatbestendig te zijn, moet de dijk worden verhoogd en versterkt. Het project is onderdeel van het hoogwaterbeschermingsprogramma (HWBP).

Bijzonder aan deze opgave is dat de dijk moet worden ingepast in een gebied met beschermde omgevingswaarden zoals cultureel erfgoed. De dijk grenst buitendijks aan Natura 2000-gebied en binnendijks aan bewoond gebied. Hoewel de dijkversterking sober en doelmatig wordt uitgevoerd, is gekozen om niet de opgave maar de mens centraal te stellen. Er is aandacht voor het bestaande landschap met haar historie, dorpskernen en monumentaal erfgoed.

“ JE WILT EERDER IN HET PLAN ALLE PARTIJEN BIJ ELKAAR BRENGEN OM ALLE BELANGEN IN BEELD TE BRENGEN.

Overzicht van de dijkversterking tussen Tiel en Waardenburg. Er zijn verschillende dijktypen: landgoeddijken (donkergroen), landelijke oeverwaddijk (lichtgroen), dorpsdijk (rood), schaaldijk (blauw) en kronkelwaarddijk (lichtblauw). Bron: Sweco

De damwanden worden aangebracht in de Ophemertsedijk. Direct daar achter staat een woonhuis. Bron: foto Jan Bouwhuis

De dijkversterking vindt plaats in een gebied met veel erfgoed. Een voorbeeld is de dijkversterking van de Ophemertsedijk naast deze oude sociëteit (1842). Bron: foto Jan Bouwhuis

GEBIEDSCONTEXT

De dijkversterking vindt plaats in de Tielervaard dicht bij de bebouwde omgeving, Natura 2000-gebied en verschillende kastelen en landgoederen. De dijk zelf kan eveneens worden beschouwd als cultuurhistorisch waardevol. De dijk zelf geeft een beeld van de dynamiek van de rivier, de stevigheid van de ondergrond en de hogere en lagere gebiedsdelen. In de dijk zijn stukjes dijkdoorbraak en -herstel zichtbaar. Niet elk stukje dijk is even oud. Langs de dijken zijn oude rivierarmen zichtbaar en dijkputten waaruit klei werd gegraven om de dijk te versterken.

Voor het project is een ruimtelijk kwaliteitskader gemaakt met aandacht voor landschap en cultuurhistorie. Hierbij speelden een aantal ingewikkelde vraagstukken. In tegenstelling tot bijvoorbeeld milieu en archeologie, kan het lastig zijn om de cultuurhistorie van een gebied aan de voorkant mee te nemen. Hierover zijn weinig harde regels. Er spelen ook twee andere vraagstukken. Ten eerste, wanneer moet een landschapselement worden behouden? Ten tweede, waar ligt de grens tussen het herstel van een landschapselement of geschiedvervalsing? Als de dijkrimpelingen bijvoorbeeld worden weggehaald dan verdwijnt de zichtbaarheid van een stukje gebiedshistorie.

“ DE UITDAGING BIJ LANDSCHAP- EN CULTUURHISTORIE, EN DAAROM WORDT ER OOK ALTIJD EEN APART DOCUMENT VOOR GEMAAKT, IS DAT DAAR WEINIG DINGEN KEIHard OVER VAST STAAN. JE MOET MET ELKAAR KOMEN TOT CONSENSUS OVER WAT VAN WAARDE IS.

Uiteindelijk is gekozen om de dijkrimpelingen en het bestaande dijktracé zoveel mogelijk te behouden. Twee historische kleiputten zijn eveneens hersteld. De smalle landgoeddijk is zoveel mogelijk behouden door een kistdam te gebruiken. Zo wordt het landgoed naast de dijk zo min mogelijk aangetast. Een historische molen wordt opgehoogd. De vraag is of hier sprake is van geschiedvervalsing, of behoud aangezien de molen weer wind kan vangen en functioneren.

De Nederlandse dijken geven een beeld van het verleden, maar in de toekomst blijven ze behouden door ontwikkeling. Er wordt voortdurend aan gebouwd met telkens nieuwe modernere technieken.

“ ONZE DIJKEN ZIJN DE 'SAGRADA FAMILIA' VAN NEDERLAND: JE BLIJFT MAAR BOUWEN EN ERAAN WERKEN EN JE TECHNIEKEN VERBETEREN.

MEERWAARDE VAN ERFGOED

Door vooraf cultuurhistorische waarden vast te stellen, kom je er in een project achter waarom in het verleden voor een bepaalde aanpak is gekozen en welke gevolgen dit heeft voor bijvoorbeeld een dijk. Het gaat hier dus om heel feitelijk leren van het verleden.

Door inzicht te hebben in de opbouw van een dijk in het verleden, ontstaat begrip voor de ontwikkeling van een dijk door de eeuwen heen. Daardoor kan ook worden afgewogen welke delen van de dijk bijzondere historische kenmerken hebben die de moeite zijn om te behouden, en welke niet. Denk bijvoorbeeld aan een landgoeddijk die een bijzondere eeuwenoude structuur heeft vanwege een naastgelegen landgoed.

“ALS ERFGOED EN CULTUURHISTORIE HELPT IN HET PROCES. HET MOOISTE IS ALS JE HET IN DE MER METEEN MEENEEMT. CULTUURHISTORIE ZOU IN HET AFWEGINGSKADER MOETEN KOMEN VAN HOE JE IETS INPAST.

Door de ontwikkeling van een landschap door de eeuwen heen in kaart te brengen in de gebiedsanalyse, worden veranderingen in het water- en bodemsysteem duidelijk. De rol van de mens en de omgang met het water worden zichtbaar. Historisch kaartmateriaal en bestaande landschappelijke structuren geven inzicht in veranderingen van het gebied en de wijze waarom men vroeger water-en bodemsturend te werk ging. Dit maakt het ook mogelijk om inspiratie te vinden voor nature-based-solutions. Daarmee kunnen heritage-based solutions een inspiratiebron zijn voor nature-based-solutions.

“ WE KIJKEN IN NEDERLAND OOK NAAR NATURE-BASED SOLUTIONS. KUNNEN WE DAT WEER TOEPASSEN?

LESSEN UIT DEZE CASUS

- Door vooraf cultuurhistorische waarden vast te stellen, kom je er in een project achter waarom in het verleden een bepaalde aanpak is gekozen en welke gevolgen dit heeft voor de keuzes die in het project moeten worden gemaakt.
- De veranderingen in het water- en bodemsysteem van een gebied worden inzichtelijk door het verleden ervan in kaart te brengen.
- Zowel historische kaarten als bestaande landschappelijke structuren geven inzicht in de ontwikkelingen van een gebied en de wijze waarom men vroeger water-en bodemsturend te werk ging. Inzicht in het verleden kan een kennisbron zijn voor nature-based-solutions.

Geïnterviewd

Omgevingsmanager dijkversterking Tiel Waardenburg – Waterschap Rivierenland (op verzoek anoniem)
Durk de Vries – Landschapsarchitect Sweco

5. MUNNIKENLAND RUIJTE VOOR RIVIER EN KWALITEIT

Munnikenland is een van de projecten in het programma Ruimte voor de Rivier. Bijzonder is dat naast waterveiligheid de verbetering ruimtelijke kwaliteit een programmadoelstelling was.

Opgave
Waterstandverlaging

Locatie
Gemeente Zaltbommel, Gelderland

Planning
Uitgevoerd 2013-2016

Samenwerking
Waterschap Rivierenland, Programmabureau Ruimte voor de Rivier

Erfgoedmeerwaarde
Ruimtelijke kwaliteit, draagvlak in de omgeving, projectversneller, identiteit van het gebied

OPGAVE

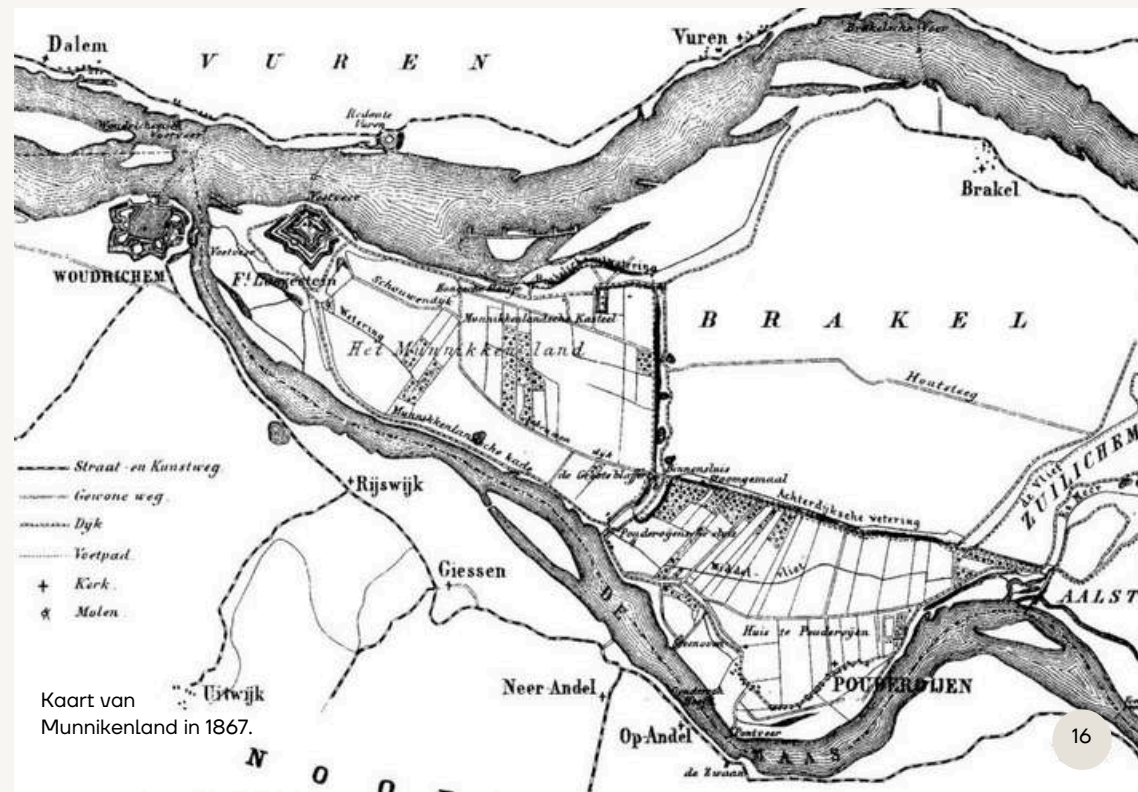
Munnikenland is een van de projecten binnen het nationale programma Ruimte voor de Rivier. Voor alle projecten golden twee hoofddoelen: verbetering van de waterveiligheid en verbetering van de ruimtelijke kwaliteit.

De organisatie bestond onder andere uit een het programmabureau Ruimte voor de Rivier, ondersteund door het nationaal kwaliteitsteam (Q-team). Het programmabureau stuurde het lokaal projectteam van het waterschap aan. Op basis van grondig onderzoek naar het gebied en haar historie ontstond een startverhaal met verschillende ontwerpopties gebaseerd op het erfgoed. Hiervoor zijn oude kaarten gebruikt. Tegelijkertijd kwamen ook de natuurpotentie en -dynamiek van het gebied in beeld.

Uiteindelijk zijn er maatregelen uitgevoerd op het gebied van waterveiligheid. Daarnaast is nieuwe natuur gerealiseerd. Door de aanleg van fiets- en wandelroutes is het gebied recreatief gemaakt. Op het gebied van erfgoed is de gracht rondom Slot Loevestein hersteld en zijn verschillende historische locaties zoals van kasteel Munnikenland en het rechthuis zichtbaar gemaakt in het landschap.

Luchtfoto van het eindresultaat van project Munnikenland. Op de voorgrond ligt Slot Loevestein. Bron: Rijkswaterstaat.

Kaart van Munnikenland in 1867.

Het ontwerp met alleen een hoofdwatergeul vergezeld van een nieuwe locatie voor de hoofdwaterkering.
Bron: Rijkswaterstaat

Het gerealiseerde plan voor Munnikenland. Bron: Rijkswaterstaat

De Wakkere Dijk met daarop het fietspad vormt aan twee kanten een prachtige tribune. Bron: foto Van Oord-GMB Civiel

GEBIEDSCONTEXT

In Munnikenland ligt veel erfgoed. Voorbeelden zijn Slot Loevestein dat jaarlijks veel bezoekers trekt en verschillende oude boerderijen en historische funderingen. Richting het zuidoosten ligt Fort Brakel, onderdeel van de Nieuwe Hollandse Waterlinie.

“ HISTORISCHE KAARTEN WAREN CRUCIAAL OM HET GEBIED TE BEGRIJPEN.

In eerste instantie lag er een ontwerp met alleen een hoofdwatergeul vergezeld van een nieuwe locatie voor de hoofdwaterkering. De rest van het gebied zou grotendeels hetzelfde blijven. Slot Loevestein en de omgeving hoorden bij elkaar. Door ruimtelijke kwaliteit als tweede doelstelling mee te nemen, werd het ontwerp naar een hoger niveau getild. Er kwam aandacht voor toegankelijkheid van het slot en natuur.

“ DE GROOTSTE FOUT DIE JE ALS ONTWERPER KAN MAKEN IS DAT JE METEEN GAAT SCHETSEN EN ONTWERPEN. HET IS VEEL BETER OM EERST TE KIJKEN WAT HET GEBIED IS EN WAT HET GEBIED ZOU ZEGGEN ALS HET KON PRATEN.

Een uitdaging bij projecten is dat voor ruimtelijke kwaliteit, in tegenstelling tot cultureel erfgoed, geen harde wet- en regelgeving geldt. Dat maakt het dat er intrinsieke motivatie moet zijn om het mee te nemen.

MEERWAARDE VAN ERFGOED

Door ruimtelijke kwaliteit als doelstelling mee te nemen, creëer je maatschappelijke meerwaarde. Omarm de complexiteit in het begin door goed onderzoek te doen naar het gebied, de historie en kansen voor natuur en cultureel erfgoed.

“ DE STELLING IS DAT ALS RIJKSWATERSTAAT ZICH OP DE SIMPELE HOOFDWATERGEUL GECONCENTREERD HAD, DE GEUL ER NU NOG NIET GELEGEN HAD. DOOR ALLE TEGENWIND VAN BEVOLKING EN INSTANTIES HAD JE HALVERWEGE OPNIEUW MOETEN BEGINNEN EN HAD HET MEER GELD EN MOEITE GEKOST.

Door ruimtelijke kwaliteit mee te nemen als doelstelling neemt de weerstand vanuit de omgeving af. Dit leidt tot een versnelling van het project. Het meenemen van ruimtelijke kwaliteit leidt tot maatschappelijke meerwaarde. Het lastige is dat maatschappelijke waarde moeilijk uit te drukken is in geld en tijd, maar het sluit wel aan bij de nieuwe insteek van brede welvaart.

“ DE DRIEHOEK KWALITEIT, TIJD EN GELD SPEELT ALTIJD. RIJKSWATERSTAAT VINDT HET BEGRIP 'KWALITEIT' LASTIG. HET IS NIET KWANTIFICEERBAAR EN DAT MAAKT HET MOEILIK HANTEERBAAR.

Sommige mensen zijn bang om het ingewikkelder te maken, bijvoorbeeld als er onderzoek wordt gedaan naar het gebied. Toch is het belangrijk om te interacteren met de omgeving. Het is belangrijk om de Nieuwe Hollandse Waterlinie in de plannen te omarmen.

Cultureel erfgoed is een opstap naar het realiseren van ruimtelijke kwaliteit. Hierin zit ook de kracht van cultureel erfgoed.

LESSEN UIT DEZE CASUS

- Cultureel erfgoed en landschap vallen onder ruimtelijke kwaliteit. Door ruimtelijke kwaliteit naast de oorspronkelijke opgave als projectdoelstelling mee te nemen, leidt het resultaat tot maatschappelijke waarde.
- Het meenemen van ruimtelijke kwaliteit waaronder cultureel erfgoed en leidt tot draagvlak van omwonenden en uiteindelijk een versnelling van het project.
- Omarm complexiteit. Door in het begin van een project grondig onderzoek te doen naar het projectgebied en de cultuurhistorische waarden mee te nemen, wordt duidelijk waar kansen liggen. Het ontwerp wordt hierdoor gegrond in de omgeving en daarmee 'rijker'. Alle maatregelen vallen uiteindelijk beter op hun plek.

“ ALS JE PLANNEN MAAKT DIE GEGROND ZIJN IN DE OMGEVING, DAN KOMT ALLES OP Z'N PLEK TERECHT.

“ OMWONENDEN INTERESSEERT WATERVEILIGHEID NIET ZO ZOLANG HET MAAR VEILIG IS. ZE ZIJN GEÏNTERESSEERD IN DE LEEFOMGEVING DIE ZE KRIJGEN: HET LANDSCHAP MET DE GEBRUIKSRUIMTE, DE HISTORIE, HET CONTACT MET NATUUR EN MET DE DIEREN.

Geïnterviewd

Jan van der Grift | Toenmalig Ruimtelijke kwaliteitsadviseur bij het programmateam Ruimte voor de Rivier
Nu: Strategisch adviseur ruimte Rijkswaterstaat

MEER LEZEN

Cultureel erfgoed bij RWS

- [Algemene introductie](#) | [Bouwwerken en monumenten van Rijkswaterstaat](#)

Klimaatadaptatie algemeen

- [Nationale adaptatie strategie](#) | [Nationale klimaatadaptatiestrategie \(NAS\)](#)
- [NUPKA Nationaal Uitvoeringsprogramma Klimaatadaptatie Slimmer, intensiever, voor en door iedereen](#)

Klimaatadaptatie bij Rijkswaterstaat

- [Klimaat effect atlas](#) | [Rijkswaterstaat Klimateffectatlas](#)
- [IenW Pleinpagina Home - Kennisveld Klimaatadaptatie - Plein IenW met een verwijzing naar 'sharepoint documenten klimaatadaptatie'](#)

Klimaatadaptatie en cultureel erfgoed

- [Climate Adaptation Services \(CAS\)](#) | [Klimaatkanalen](#)
- [De stadsgenese](#) | [Cultuurhistorie en het natuurlijke systeem als gids voor klimaatadaptatie en stedelijke ontwikkeling](#)
- [Erfgoed Deal](#) | [Water en bodem](#)
- [Kennisportaal klimaatadaptatie](#) | [Rapport](#) | [Kansen van cultureel erfgoed voor klimaatadaptatie](#)
- [Kennisportaal klimaatadaptatie](#) | [Hoe is cultuurhistorische kennis ingezet voor klimaatadaptatie?](#)
- [Informatiepunt Leefomgeving \(IPL\)](#) | [Cultureel erfgoed en klimaatadaptatie](#)
- [Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed \(RCE\)](#) | [Water en klimaat](#)
- [Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed](#) | [Cultureel erfgoed opgenomen in het Uitvoeringsprogramma Klimaatadaptatie](#)
- [Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed](#) | [80 Europese praktijkvoorbeelden klimaatadaptatie en erfgoed](#)

Wie werken er aan klimaatadaptatie en cultureel erfgoed?

- [College van Rijksadviseurs \(CRa\)](#) | [Verkenning "Water en bodem sturend: do's & don'ts"](#)
- [College van Rijksadviseurs \(CRa\)](#) | [Praktijkgids Water en bodem sturend, hoe dan?](#)
- [Platform Klimaat en erfgoed](#) | [Actueel](#)
- [Rijksdienst voor het cultureel erfgoed](#) | [Klimaatverandering en erfgoed](#)
- [Stichting Toegepast Onderzoek Waterbeheer \(STOWA\)](#) | [Programma 'Toekomstbestendig vanuit verbinding met verleden'](#)

MET DANK AAN

Rijkswaterstaat

Akke de Vries- Oosterveen | Rijkswaterstaat WV
Rosie Brader | Rijkswaterstaat WV
Eli Gehasse | Rijkswaterstaat WV
Amber Luttmer | Rijkswaterstaat WV
Edmee Sleijnen | Rijkswaterstaat WV

Dick Boland | Rijkswaterstaat WV
Stanford Wilson | Rijkswaterstaat WV
Carina Verbeek | Rijkswaterstaat ZN
Jacqueline Rijpert | Rijkswaterstaat GPO
Gemma van Eijsden | Rijkswaterstaat WV
Marcel Clewits | Rijkswaterstaat MN
Ron Nap | Rijkswaterstaat WV
Stan Kerkhofs | RWS WV
Boris Baetings | Rijkswaterstaat NOVA
Koen van Breukelen | Rijkswaterstaat NOVA

Casussen

Mark Pietersen | Projectmanager Nieuwe Waterwerken Zoutkamp
Eddi Ottens | Omgevingsmanager Nieuwe Waterwerken Zoutkamp
Arjan Koerhuis | Projectbeheerder Hoogheemraadschap De Stichtse Rijnlanden
Pauline Dekker – Regisseur gebiedsontwikkeling gemeente Voorst
Hanneke Stenfert – Medeoprichter co-creatief ontwerp bureau Open Kaart (begeleiding Erfgoed Deal project)
Omgevingsmanager dijkversterking Tiel Waardenburg - Waterschap Rivierenland (op verzoek anoniem)
Durk de Vries - Landschapsarchitect Sweco
Jan van der Grift | Adviseur programmteam Rijkswaterstaat

Andere organisaties

Gertjan de Boer | Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Menne Kosian | Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Jacob Knegtel | Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Ellen Vreenegoor | Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Jephta Dullaart | Erfgoed Deal
Jelle Hetteema | College van Rijksadviseurs
Lilianne van Sprundel | Staf Deltacommissaris
Malou ten Have | Climate Adaptation Services (CAS)
Hasse Goossen | Climate Adaptation Services (CAS)

Rijkswaterstaat
Ministerie van Infrastructuur en Waterstaat

HERITAGE-BASED SOLUTIONS

Marguérite van der Spek

Landelijke trainee Rijkswaterstaat

Marguerite.vander.spek@rws.nl

cultureelerfgoed@rws.nl

Rijkswaterstaat

Water, Verkeer en Leefomgeving (WVL)

Directie Bereikbaarheid en Netwerkkwaliteit

Afdeling Ruimte Economie en Mirt